

Марія Боровець*

Максим Гон**

ЕТНОКРАТІЯ: ВИТОКИ Й СУТНІСТЬ

Автори з'ясовують передумови артикуляції ідеї етнократії як форми організації влади та її сутність. Першими вони трактують гетерогенність населення, яка за умов низької політичної культури, ідеалізації й абсолютизації «Я» є передумовою бажання усунути Інших / «Чужих» від процесу ухвалення політичних рішень та їх втілення в суспільну практику. Конкретизація тих, хто має право здійснювати таку діяльність завдяки застосуванню етнічного «фільтра», визначає сутність етнократії. Її зіставлено з різними моделями демократії, зокрема – «етнічною демократією».

Ключові слова: етнократія, «Свої», «Чужі», міжетнічна взаємодія.

Mariia Borovets, Maksym Gon. Ethnocracy: the origins and the essence. *The authors discuss the preconditions of articulation of the idea of ethnocracy as a form of organization of power and its essence. First, they interpret the heterogeneity of the population, which in the conditions of low political culture, idealization and absolutization of the «I» is a prerequisite for the desire to eliminate Other / «Strangers» from the political decision-making process and its implementation into public practice. The specification of those who has the right to engage in such activities through the application of the ethnic «filter» determines the essence of ethnocracy. It coexists with different models of democracy, in particular – «ethnic democracy».*

Key words: ethnocracy, «Our», «Strangers», interethnic interaction.

* **Боровець Марія Анатоліївна** – аспірант кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

** **Гон Максим Мойсейович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Етимологія слова «етнократія» вказує на те, що це така форма організації влади, яка ґрунтується на ідеї її концентрації в лоні «Своїх», прагненні використовувати владні інститути, державу в цілому для задоволення інтересів тих, хто об'єднаний спільним походженням. Саме воно – спільне походження – постає відповідним пунктом в обґрунтуванні права певної етносоціальної групи контролювати важелі управління в державі й, головне, здійснювати законотворчість.

Артикуляція таких ідей була властива головним чином тим етносоціальним спільнотам, котрі в минулому столітті прагнули створити свої національні держави. Етнократія бачилася політичними елітами, частиною з них, тим «модулем» організації влади, який міг забезпечити керівництво «Своїх» у «власному домі».

Проте значно виразніше етнократія проявилася поза європейськими просторами: режим апартеїду, що тривалий час функціонував у ПАР, став своєрідним прикладом застосування фактора походження як критерію задля ранжування як індивідів, так і соціальних груп у суспільній практиці. Щоправда, цей режим базувався не на етнічному чинникові, а расовому. Визначений міжнародним правом зміст такого злочину («Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього» від 30 листопада 1973 р.) включає низку елементів, що відображають сутність дискримінації соціальної групи за критерієм походження. З-поміж них – поділ населення за расовою ознакою, будь-яке законодавче чи іншого роду закріплення таких норм, які перешкоджають участі расової групи в політичному, соціально-економічному та культурному житті держави, заходи (в т. ч. й вироблення законодавчих норм), спрямовані на позбавлення членів дискримінованої групи основних прав і свобод людини тощо [6].

Вище названа Конвенція віддзеркалила основні форми дискримінації індивідів та соціальних груп, до яких вони належать. Водночас етнополітичні процеси в деяких державах Східної Європи першої половини ХХ ст. (зокрема, Польщі другої половини 1930-х рр.), окремих з тих, що постали в повоєнні роки та

після краху СРСР, засвідчують необхідність осмислення етнократії як соціально-політичного явища.

Це завдання реалізується як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Серед останніх назовемо, наприклад, праці Л. Нагорної [9], О. Маруховської-Картунової [10], С. Бойко [2]. З-поміж іншого, в них розкрито дискурс етнократії в сучасній політичній думці, що, зрозуміло, не знімає з порядку денного завдання подальшого осмислення цієї форми взаємодії макро-соціальних груп. А отже, завдання, які намагаємося розв'язати в цій статті, такі: з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні передумови генези ідеї етнократії, її природу та «систему координат».

Відправною точкою наших міркувань є те, що етнократія – опосередкований продукт співіснування й взаємодії іншостей. Артикуляція такої ідеї політичними елітами та їх популяризація не може відбуватися в моноетнічних державах (наприклад, сучасній Японії). Адже в них відсутній подразнюючий чинник – Інший, «Чужий», той, який у певних етнополітичних ситуаціях самою своєю присутністю спричинює постановку питання про його участь у законодавчому процесі чи залученні до органів виконавчої влади. Таким чином, передумовою артикуляції ідеї етнократії є поліетнічність і/чи поліконфесійність, присутність поруч зі «Своїми» представників інших рас, носіїв тих соціокультурних традицій, котрі самим фактом свого існування поруч «конструюють» мозаїчність простору. В певних етнополітичних ситуаціях його гетерогенність виступає об'єктивною передумовою того, що частина того чи іншого політичного класу починає виношувати ідею резервування влади за «Своїми». Цей алгоритм мислення криє в собі й іншу проекцію: прагнення обмежити права «Чужих» на участь у суспільно-політичному житті чи суттєво обмежити їх.

Така постановка питання – промовисте свідчення того, що його речники вкрай чутливі до Іншості. Вона є своєрідним каталізатором, який, унаслідок ідеалізації власного «Я», спонукає максимально віддалити від себе тих, хто не є його представником. Зауважимо, йдеться не про простір соціокультурної дистанції, в

якому «Ми» й «Вони» перебувають поруч, співіснують і ситуативно взаємодіють (тоді, коли ці інтеракції є «безвихіддю» і часто-густо диктуються бізнес-інтересами).

Чутливість до представників інших рас, національностей, віросповідань у просторі політики має зовсім інші проєкції. По-перше, в тих державах, де політична культура громадян недостатньо висока, Іншість індивіда є повсякчас функціональною. Фіксація уваги на ній, зацикленість у сприйнятті соціального простору в параметрах полюсної дихотомії в етнічних шатах призводить до бачення представників інших соціальних груп на макрорівні («Вони»). По-друге, внаслідок чутливості суб'єктів етнополітичних процесів до ініціатив чи дій «сусідів» існуючий статус-кво в їхній взаємодії може стрімко змінюватися. Як приклад такої імовірності – ситуація, що склалася в одному із сіл поблизу містечка Березно напередодні початку Другої світової війни: коли Друга Річ Посполита приєдналася до нацистської Німеччини в її намаганні розчленувати Чехословаччину, то, згідно з оповіддю одного із чехів, що проживав на Волині, «...ставлення поляків до нас погіршилося. Кожен чех раптом став недругом... Просто неможливо було повірити, що протягом кількох днів може так сильно змінитися ставлення однієї нації до другої, але підтверджую, що так воно й було» [10, 55–56]. Наведена цитата дозволяє стверджувати, що, залежно від домінуючих настроїв у сприйнятті інших соціальних груп, вони можуть інтерпретуватися «Своїми» як союзники, нейтральні «присутні» поруч чи навпаки.

По-третє, крихкість характеру міжетнічної взаємодії, імовірність її поступової чи стрімкої зміни значною мірою зумовлюється повсякчас функціонуючими гетеростереотипами: той самий оповідач стверджував про ситуацію в селі: «Чехи від світанку до ночі працюють – ніхто на Волині не працює стільки, як ми. А українці мають до нас претензії. Вони кажуть, що чехи багатіють, бо ми їх визискуємо й окремо їхню землю – бо Волинь, кажуть вони, їхня предковична земля; поляки – окупанти, а ми з євреями – визискувачі» [10, с. 51].

Ця цитата, на наш погляд, красномовна. Адже покликання до «предковичної землі», тверджень про проживання на ній від діда-прадіда політичних еліт конкретної етнонаціональної спільноти тощо часто-густо є одним із аргументів, який використовують речники етнократії.

Отже, в соціумі, де політична культура є низькою, такою, що базується на «барикадному мисленні», максималізації звучання «Я» за одночасної зневаги до не-«Я», відбувається (не)свідоме ранжування суб'єктів етнокультурного простору в класичній дихотомії «Ми» – «Вони», їх диференціація. При цьому перші – це вже не тільки соціальна група, яка консолідована певними культурними ресурсами (наприклад, віросповіданням і/чи мовою). Її самість використовується для маркування політичного простору, «націоналізації держави». Цим словосполученням Рідярд Брюбейкер визначає ті етнополітичні ситуації, коли політичні еліти трактують державу як державу певної спільноти, котра функціонує для забезпечення інтересів «Своїх» [3, с. 115]. Етнізація поліетнічних територій та владних структур є визначальними ознаками «загальної моделі етнократії» – стверджує Орен Їфтахель [8].

Вище наведені формулювання бачаться нам ключовими для з'ясування причин артикуляції ідеї етнократії та, що не менш важливо, її природи. Водночас вони дозволяють констатувати те, що це явище слід досліджувати в теоретичних концептах етнополітології. Адже проблема суб'єктності в прийнятті політичних рішень, участь в їх реалізації чи, навпаки, відмежування від такої форми політичної участі – класичні концепти політичних студій. При цьому розуміння сутності етнократії, витоків такої форми організації влади можливе тільки у разі застосування в якості дослідницьких «ключів» канонів етно/націології та етнопсихології.

Застосування методів, що використовуються одними і другими, дають можливість визначити «систему координат» етнократичної парадигми. Узагальнивши погляди західних учених, знаний вітчизняний дослідник О. Картунов означив з-поміж них такі: цінності та експектації «Своїх» є значимішими й важливішими за

ті, котрі сповідують «Чужі»; перші прагнуть встановити політичний контроль на конкретній території, забезпечити панування на ній; «права власної етнічної спільноти можна найкраще забезпечити шляхом встановлення етнічної диктатури і обмеження прав інших етнічних спільнот» [5, с. 169].

Таким чином, передумовою етнократії є не тільки поліетнічність і прагнення політичних еліт усунути зі суспільно-політичного життя певні соціальні групи чи максимально обмежити їх «присутність» у владі, а й застосування ними, сказати б, певного «фільтра». Незважаючи на його варіативність (зведених, наприклад, за «канонами» етнічності, віросповідання чи коліру шкіри), саме він маркує тих, хто має бути усунений від влади: тих «Чужих», кого речники етнократії позбавляють права бути повноправними суб'єктами суспільно-політичного життя. І навпаки, ті індикатори, які визначають самість індивіда, а ширше – соціальної групи, є ключовими, основоположними для визначення тих, хто має право брати участь у політичному процесі без будь-яких обмежень. Ба більше: домінувати в умовах етнічної, віросповідної чи расової поліфонічності. Бути «першою скрипкою» в політичному процесі тільки тому, що їх соціокультурна самобутність не просто оспівана апологетами етнократії, а й «обґрунтована» ними як чинник доведення «правоти» виняткових претензій на владу.

Керуючись міркуваннями Нілса Бутенсона, котрий запровадив термін «етнократія», трактуємо останню таким політичним режимом, який базується на принципі обмеження прав громадянина за критерієм походження (зокрема – етнічним), застосовує соціокультурні самості індивіда / етносоціальної спільноти як індикатора для обмеження його виборчих прав та можливостей реалізації політичних рішень в органах виконавчої влади [8].

Таким чином, етнократія – це важлива складова ідеології політичних акторів і / чи націоналізмів. Вона ґрунтується на двох намірах: не допустити «Чужих» до процесу прийняття політичних рішень і, відповідно, зарезервувати це право за «Своїми». Перші, таким чином, мають перетворитися в ізгоїв політичного процесу;

якщо не зникнути з нього повністю, то принаймні втратити шанси обіймати посади в державному апараті, органах виконавчої влади тощо. При цьому, як засвідчує емпірика міжетнічної взаємодії, найбільш радикально налаштовані представники титульної нації можуть вимагати позбавити національні меншини права обирати своїх представників до представницьких органів. Саме такі сюжети ілюструють діяльність т. зв. ендеків у Другій Речі Посполитій.

Повна назва цієї політичної сили – національні демократи. Вона промовляє про те, що цей політичний актор ґрунтував свою ідеологію на двох складових: польська національна ідея та побудова Другої Речі Посполитої як суверенної, демократичної держави. Ця заувага екстраполює нас до питання про «морфологію» ідеології (словосполучення, що запропоноване Майклом Фріденом) [11, с. 50]. Логіка такого екскурсу зумовлена тим, що «форма» будь-якої ідеології визначається базовими концептами; вони оповиваються, доповнюються менш значимими компонентами, котрі, в свою чергу, доповнюють перших своєю суттю, переплітаються й взаємодіють із ними [11, с. 50].

Такий алгоритм мислення дає підстави стверджувати про згаданий вище приклад ендеків: їхня ідеологія – синтез двох вищеназваних складових; ці концепти – квінтесенція численних постулатів, які конкретизують їхній зміст. Водночас риторика цієї політичної сили в національному питанні засвідчує: твердження про поліетнічну державу як «однаціональну», всебічне протегування католицизму, артикуляція завдання асиміляції частини «Чужих» тощо – елементи ідеології політичного актора. В другій половині 1930-х рр. вони доповнюються завданням позбавити виборчих прав частину національних меншин, судженнями про те, що в них слід відібрати можливості представництва в національних зборах, імперативом забезпечення максимального представництва в них поляків. Таким чином, етнократія постає як складова пазла національного, а останнє, спільно з ідеалами демократії, визначає ідеологію політичної сили.

Передумовою артикуляції ідеї етнократії є висока емоційна чутливість індивідів до самості, а також здатність політичних еліт експлуатувати цю ідею, використовувати її як один із каталізаторів для політичної мобілізації «Своїх». Перша повсякчас має особливо податливий ґрунт у лоні тих соціальних спільнот, що зазнавали чи зазнають кривди. Психоемоційний стан віктимності (або навпаки – привласнення ролі месіанізму), кліше сприйняття минулого, що відображається у міфах, авто- і гетеростереотипах, – передумови того, що самість спродукує свої політизовані «паростки». «Прощовхування» ідеї етнократії можливе тільки там, де «Ми» не просто функціонує як об'єктивна реальність, а там, де воно здатне, скажемо так, політизуватися в протиставленні до «Вони».

Психоемоційною передумовою етнократії ми бачимо готовність до сприйняття індивідами з-поміж «Ми» механізму відторгнення – свідомого відсторонення від «Чужих». Таке віддалення від співгромадян може ґрунтуватися на різних «критеріях»: ксенофобії, такому конфліктному мисленні, котре гіперболізує етнічні, конфесійні чи расові відмінності. Вони можуть експлуатуватися політичними елітами одночасно; проте, як нам здається, одного із вищеперелічених чинників достатньо, щоб маховик ідейного обґрунтування етнократії запрацював. Адже його «енергетичною основою» є соціокультурні цінності, котрі в реаліях конкуруючого гетерогенного населення є одним з найбільш мобілізуючих факторів для політичної участі. Таким чином, політична культура речників і прибічників етнократії є конфліктною за своєю природою.

Оскільки питання залученості різностатусних етнічних груп до прийняття політичних рішень включає проблеми монополізації влади, використання її ресурсів для досягнення певної мети тощо, актуальним є питання стратегій влади в етнонаціональній сфері. Їх узагальнюючі моделі Дж. Ротшильд класифікував як вертикально-ієрархічну, паралельну сегментацію й перехреснену сітку.

Природа етнократії засвідчує, що вона знаходиться в площині вертикально-ієрархічної моделі, якій властива етнічна субординація в усіх сферах суспільного життя. При цьому для збереження

існуючого статус-кво група, яка монополізувала владу й престиж, може застосовувати щодо підкорених спільнот силу чи примусові санкції. Вертикально-ієрархічна модель, висновує автор концепції, є репресивною й базується на стосунках закритих груп на кшталт каст [12, р. 80].

Зрозуміло, ведучи мову про запроваджувану владою вертикально-ієрархічну, субординаційну модель міжетнічних відносин, слід зосереджувати увагу на політичних інститутах та інституційно-процесуальних механізмах, які забезпечують функціональність етнократії. Так, наприклад, домінування поляків у сеймі та сенаті Другої Речі Посполитої забезпечувалося її законом про вибори, а елементи етнократії простежувалися в містах і, особливо чітко, – в західноукраїнському селі, де на посади солтисів адміністрація призначала виключно поляків [4, с. 90, 226]. Провідник УСРП І. Макух з цього приводу стверджував, що українців де-факто позбавили будь-якого впливу на місцеву адміністрацію. Партитуру першої скрипки в ній виконували місцеві поляки та ті представники титульної нації, хто отримав землю в Західній Україні як компенсацію за участь у війнах за незалежність Польщі [7, с. 421].

Етнічне «сито», що застосовується речниками етнократії, відсторонює останню від таких моделей демократії, як «індивідуалістська», «республіканська», «консоціативна», «мультикультуральна». Для першої, котра є радше теоретичною, аніж реально функціонуючою в суспільній практиці в «чистому вигляді», визначальними є права індивіда, а держава не ідентифікується з чисельно домінуючою етнопонаціональною спільнотою (приклад «індивідуалістської» моделі – США). Як і перша, «республіканська» ліберальна демократія наголошує на правах громадянина, визнає його належність до «Своїх». При цьому держава асоціюється лише з однією культурою, мовою, які повинен знати кожен громадянин незалежно від його самості (прикладом такої моделі є Франція). На відміну від ліберальної демократії, яка певним чином стимулює асиміляційні процеси національних меншин, мультикультуральна демократія (чи т. зв. політика

ідентичності [11, с. 33]) не тільки визнає етнокультурну самобутність громадян, але й створює відповідні умови й механізми для її плекання (промовисте в цьому контексті канадське гасло «єдності в різноманітності»). Особливість етнократії особливо промовиста у випадку її зіставлення із засадами консоціативної демократії. В цій моделі різні етнічні групи не тільки визнаються державою, а й, завдяки представництву в органах влади, їм гарантується участь у прийнятті політичних рішень (Бельгія, Фінляндія, Канада) [1, с. 114–115].

Тим часом етнократія до певної міри перегукується із т.зв. «етнічною демократією», що виникла з крахом тоталітарних та напівтоталітарних режимів наприкінці минулого століття. Етнічна більшість у новопосталих країнах «привласнила» їх собі, трактувала державу як засіб досягнення національної мети – елемент, що властивий для апологетів етнократії. Проте якщо останні мають таку мету за самоціль, то в Латвії, Литві, Естонії й Словаччині (етнополітичні процеси в яких дали імпульс для визначення моделі етнічної демократії) успішне державотворення супроводжувалося поступовою лібералізацією в ставленні до національних меншин [1, с. 117].

Тим часом, етнократична модель не передбачає такої стратегії. Адже концептуальний «хребет» етнократії – це резервування влади за «Своїми» за одночасного унеможливлення участі «Чужих» (чи її мінімізації) в законодавчому процесі та урядуванні. Вона функціонує завдяки законодавчим і/чи процесуальним нормам.

Артикуляція елітами певних соціальних груп ідеї монополії на владу чи запровадження окремих елементів етнократії засвідчує їх прагнення до побудови вертикальних відносин у взаємодії макросоціальних груп. Походження індивіда, що використовується як мірка для визначення тих, хто має право бути «причетним» до влади і навпаки, – промовисте свідчення того, що етнократія заперечує ідеали демократії та є дискримінаційною за своїм еством.

1. Беліцер Н. В. Сучасні моделі мультикультуралізму та «етнічної демократії»: можливості використання в Україні // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. Київ: Світогляд, 2004. С. 112–118.
2. Бойко С. Етнократія як суспільно-політичне явище // Політичний менеджмент. 2007. № 5. С. 117–125. URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9708/13-Voiko.pdf?sequence=1>
3. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / пер. з англ. Олександра Рябова. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
4. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. 431 с.
5. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. Київ: Університет економіки і права «КРОК», 2007. 192 с.
6. «Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього» від 30 листопада 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_149 (покликання до сайту – 09.03.2019)
7. Макух І. На народній службі: Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. 572 с.
8. Маруховська-Картунова О. Науковий дискурс щодо етнократії в сучасній західній, російській та вітчизняній етнополітичній конфліктології. URL: <http://social-science.com.ua/article/373> (покликання до сайту – 01.03.2019)
9. Нагорна Л. Етнократія // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 245–246.
10. Шабловський В. Кулемети й вишні. Історії про добрих людей з Волині / пер. з поль. Андрія Бондаря. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 352 с.
11. Шварцмартель Д. Идеология и политика / пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. 312 с.
12. Rothschild J. Ethnopolitics. A Conceptual Framework. New York, 1981. P. 290.